

Юрій ФЕЛЬШТИНСЬКИЙ,
доктор історичних наук (Бостон, США);

Михайло СТАНЧЕВ,
доктор історичних наук, професор
(Харків, Україна)

ГРУЗІЯ НА ЗАХИСТІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ВІД БРЕСТСЬКОГО МИРУ ДО ОКУПАЦІЇ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ

Анотація. У статті, написаної за документами архіву Гуверовського інституту війни, миру та революції (Hoover Institution on War, Revolution and Peace) при Стенфордському університеті та архіву Міжнародного інституту соціальної історії (International Institute of Social History), та на основі спогадів висвітлено прихід грузинських меншовиків до влади в країні 1918 року та намагання молоді республіки захистити свою незалежність та територіальну цілісність в умовах Першої світової війни та Громадянської війни в Радянській Росії. Показана дипломатична діяльність грузинського уряду як в рамках Закавказької федеративної республіки, так і особисто щодо захисту своїх державних інтересів у боротьбі як із Радянською Росією, так і з Туреччиною. Особливу увагу автори приділяють проведенню важких переговорів в Трапезунді в березні 1918 року щодо підписання мирного договору з Туреччиною та організації військового опору проти турецької навали й проголошенню незалежності Грузинської демократичної республіки.

Ключові слова: Грузія, більшовики, меншовики, еміграція, соціал-демократична партія (меншовиків), дипломатичні переговори в Трапезунді.

Статтю подано за редакцією авторів

Слід зазначити, що Грузія 1918 року стала єдиною республікою колишньої Російської імперії, де меншовики як партія змогли не тільки отримати більшість на демократично минулих виборах, а й утриматися при владі аж до окупації країни радянськими військами. Після розпаду Радянського Союзу і спустошливої громадянської війни в Грузії важко не дійти висновку, що окупаційний радянський режим у Грузії, принісши незліченні лиха

грузинському народу, не приніс цій невеликій країні не тільки свободи, а й стабільності. У 1918 році боротьба за незалежність і територіальну цілісність почалася в Грузії з невизнання підписаного радянським урядом Брестського договору. В опозицію Бресту Закавказзя стало ще в лютому, коли туди дійшла інформація про можливе підписання сепаратного миру між Росією і країнами Четверного союзу (середяких була Туреччина) і про те, що Росія на вимогу Німеччини і Туреччини може віддати Закавказзя під окупацію, а деякі закавказькі території, передусім Карс, Ардаган і Батум, – під турецьку анексію.

У Закавказзі справедливо вважали, що радянська влада в Росії відкупується від Німеччини й Туреччини кавказькими територіями, причому турецька окупація обіцяла бути жорстокою. Тож не дивно, що Закавказзя, на відміну від інших територій колишньої Російської імперії, рішучіше висловилося проти Брестського миру. Жителям Закавказзя нічого було втрачати: і в разі продовження війни, і в разі миру та передачі їхньої території під контроль турецької армії, населенню загрожували смерть і руйнування. 28 лютого на засіданні Закавказького сейму з промовою про Брестський мир виступив грузинський соціал-демократ Ное Жорданія¹. Зупиняючись на умовах Брестського договору, про які стало відомо ввечері 27 лютого, Жорданія сказав, що тепер ще більше обірвані нитки, що зв'язували Закавказзя з Росією, і запропонував сейму оголосити себе закавказьким Установчими зборами і домагатися укладення сепаратного миру з Туреччиною. Жорданія додав, що «такий світ, який підписали в Петрограді більшовики», Закавказзя не підпише: «краще померти» (зал відповів йому «зливою оплесків на всіх лавках»)². У той же день була утворена комісія під головуванням Н. Рамішвілі³ для вироблення «основних положень» з питання про мир. Закавказький сейм, у якому домінували меншовики, підтримав ідею сепаратного миру з Туреччиною⁴, але миру «почесного», «без анексій»⁵.

¹ Ное Миколайович Жорданія (груз. ნოე ჯორჯაძის; псевдонім Костров, Джордж; нар. 2 (14) січня 1868 р., Ланхуті, Кутаїська губернія, Російська імперія – пом. 12 січня 1953 р., Париж, Франція) – грузинський політичний діяч, лідер грузинських меншовиків, голова уряду Грузинської Демократичної Республіки (1918–1921 рр.). Підписав «Акт про незалежність Грузії», який проголосив її суверенітет, завдяки чому Грузія стала незалежною і повноправною державою.

² Hoover Institution on War, Revolution and Peace (Архів Гуверовського інституту війни, революції і миру. Колекція Б. І. Николаєвського, ящик 17, папка 5 (далі – HIWRP). Закавказький сейм. Тифліс, 10–26 лютого (за старим стилем) 1918 р. Записано журналістом Ю.Ф. Семеновим (головний редактор газети «Возрождение», Париж). С. 6.

³ Ной Віссаріонович Рамішвілі (груз. ნოე ბესარიონის ძე რამიშვილი, 5 квітня 1881р, Озургетський повіт, Кавказьке намісництво – 7 грудня 1930 р., Париж) – політичний діяч Російської імперії і Грузинської Демократичної Республіки, революціонер. Перший міністр-голова уряду Грузинської Демократичної Республіки.

⁴ HIWRP: Коллекция Б.И. Николаевского, ящик 17, папка 1. Див. також: Г.И. Уратадзе. Образование и консолидация Грузинской Демократической Республики. Мюнхен, 1956. С. 6.

⁵ HIWRP: Коллекция Б.И. Николаевского, ящик 17, папка 1.

Уперше зібравшись 23 лютого, сейм, за пропозицією турецького командування, почав переговори про сепаратний мир. 1 березня, відкинувши пропозицію про попередні переговори з представниками Антанти, сейм оголосив себе правомочним укласти остаточний мир з Туреччиною і в той же день ухвалив послати делегацію для ведення переговорів. Склад делегації визначили 2 березня. Головою делегації був А.І. Чхенкелі⁶, від військового відомства поїхав начальник штабу генерал-майор В.А. Левандовський⁷.

Однак від'їзд в Трапезунд, де знаходилася ставка турецького головнокомандування і де повинні були проходити переговори, був відкладений: 2 березня секретар російської мирної делегації Карахан повідомив телеграмою про те, що на 3 березня призначено підписання Брестського миру, згідно з умовами якого Батум, Карс і Ардаган будуть передані Туреччині. У Трапезунд був посланий про те запит, і мирна делегація Закавказзя очікувала на нього відповіді, перебуваючи в столиці Закавказзя – Тифлісі. Коли Брестський договір був підписаний, Закавказький сейм і уряд розіслали телеграфний протест міністрам закордонних справ воюючих держав і оголосили договір, укладений без відома й схвалення уряду Закавказзя, «позбавленим будь-якого значення з точки зору міжнародного права і не обов'язковим для себе»⁸. У відповідь 10 березня турецьке командування зажадало від закавказької армії очистити Батум, Ардаган і Карс⁹.

Становище, що склалося, обговорювали на засіданні сейму 11 березня. Голова Закавказького комісаріату Гегечкорі заявив, що Закавказзя з моменту більшовицького перевороту не визнавало радянську владу і діяло в усьому абсолютно самостійно, не оглядаючись на Раду народних комісарів. Якщо так, то навіть Туреччина повинна визнати, що Закавказзя – незалежна від радянської Росії держава, і Брестський договір, укладений ленінським урядом із Четверним союзом, не може поширюватися на закавказькі республіки. Категорично проти поступок Туреччини висловився Жорданія: «Відрізати від Закавказзя ті області, які хочуть взяти, це означає завдати смертельну рану всьому Закавказзю в культурному,

⁶ Акакій Іванович Чхенкелі (груз. აკაკი ჩხენკელი; 19 травня 1874 р., Окум, Ткварчельський район – 5 січня 1959 р., Париж) – грузинський політик, член Грузинської соціал-демократичної партії. З квітня 1918 р. – голова уряду Закавказької Федеративної Демократичної Республіки. З 26 травня (8 червня) 1918 року і до листопада 1918 року – міністр закордонних справ Грузинської Демократичної Республіки. З лютого 1921 року й по 1933 рік – посол Грузинської Демократичної Республіки у Франції.

⁷ Володимир Антонович Левандовський (26 квітня 1873 р. – 2 липня 1946 р., Санта-Фе, штат Нью-Мексико, США) – генерал-майор, учасник Російсько-японської та Першої світової війни. Із жовтня 1917 р. – генерал-квартирмейстер штабу Головнокомандуючого військами Кавказького фронту. З липня 1918 р. – начальник штабу Кавказького фронту.

⁸ НІWRP: Колекція Б.І. Николаєвського, ящик 17, папка 7. Доповідь делегації Закавказького сейму щодо переговорів про мир з Туреччиною. Додаток. л. 1–2, 4.

⁹ Там само, л. 47.

економічному і політичному сенсах. Батум для нас – це те саме, що Петроград для Росії [...] Ми зробили Велику революцію не для того, щоб з одного рабства потрапити в інше»¹⁰.

Його підтримали багато з виступаючих. Як результат, Закавказький комісаріат офіційно повідомив Туреччину про невизнання Закавказзям Брестського миру і запропонував вести самостійні сепаратні переговори¹¹. З різних причин Німеччина і Туреччина проти цього не заперечували. За Брестським договором Німеччина не отримувала в Закавказзі ніяких територій, але могла зміцнити там свій політичний і економічний вплив¹². У придбанні територій для Туреччини Німеччина зацікавлена не була, а тому їй не надто хвилювало, чи зуміє Туреччина відстояти території, що відійшли до неї згідно з рішеннями Брестського миру. Туреччина, зі свого боку, безумовно, сподівалася скористатися слабкістю закавказьких держав, підпорядкувати їх своєму впливу й обумовити для себе анексію територій не меншу, ніж ті, які вже відходили до неї за Брестським миром¹³.

7 березня, уже після підписання в Бресті мирної угоди між Росією і Четверним союзом, Закавказька делегація виїхала в Батумі, а ввечері 8 березня на допоміжному крейсері Чорноморського флоту «Король Карл» за нечувану плату була доставлена в Трапезунд, де до 11 березня чекала, прямо на судні, турецьку делегацію, яка прибула з Константинополя¹⁴. 14 березня мирна конференція розпочала роботу. Турецька сторона відмовилася визнати «заяву Закавказької делегації про недійсність Брест-Литовського договору в частині, що стосується Кавказу» і «висловила бажання, щоб Закавказзя зважилося проголосити незалежність і форму правління, перш ніж розпочаті переговори набудуть остаточного характеру й приведуть до сприятливого результату»¹⁵. 21 березня Туреччина заявила також, що згодна визнати незалежність Закавказзя лише «після відмови від будь-яких претензій [Закавказзя. – *Авт.*] на Батумський, Ардаганський і Карський санджаки». Всі спроби Закавказької делегації «зрушити турків з позиції Брест-Литовського договору були марні»¹⁶.

¹⁰ Там само, л. 48–49.

¹¹ НІWRP: Колекція Б.І. Ніколаєвського, ящик 17, папка 2. Протокол наради з питань, пов'язаних із можливістю продовжити війну з Туреччиною на Кавказькому фронті.

¹² Детальніше про політику Німеччини в Закавказзі в цей період див.: Г.В. Піпія. Німецький імперіалізм в Закавказзі в 1910–1918 рр. Москва: Наука, 1978. 223 с.; Він же. Політика Німеччини в Закавказзі в 1918 р. Збірник документів, Тбілісі, 1971 р.).

¹³ НІWRP: Колекція Б.І. Ніколаєвського, ящик 17, папка 5.

¹⁴ НІWRP: ящик 17, папка 7. Доповідь делегації Закавказького сейму щодо ведення переговорів про мир з Туреччиною, лл. 1–8.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

Питання про проголошення незалежності Закавказзя вже обговорювалося якийсь час в Закавказькому сеймі. Причини, що штовхають Закавказзя на відділення, виклав депутат сейму Д. Оніашвілі, що вказав, що оголосити Закавказзя нерозривною частиною Росії означає бути залученим в російську громадянську війну і «зробитися ареною іноземної навали, в цьому випадку – навали турецької». Водночас проголосити незалежність – значить захищати себе власними силами, яких може й не вистачити. Брестський мир Оніашвілі назвав «фіналом», який «довершує ганьба і розпад більшовицької Росії»: «не питаючи абсолютно закавказькі народи», не зважаючи на їхнє волевиявлення, Раднарком «самочинно уклав з Німеччиною ганебний мир і віддав Росію Німеччині, а Закавказзя – Туреччині»¹⁷.

Проте не всі вітали ідею відокремлення від Росії. Проти, зокрема, висловилося російське населення Закавказзя. У резолюції Тимчасового бюро Російської національної ради із цього приводу йшлося, що Тимчасове бюро Російської національної ради, не визнаючи Раду народних комісарів правомочною укладати мир, не визнає і умов світу, що стосуються кордонів Закавказзя, а тому не вважає за можливе віддавати Карс, Ардаган і Батум Туреччині. Бюро, проте, пропонувало Закавказзя не відокремлювати, а знайти спосіб об'єднати свої сили «з усією революційною демократією Росії» і разом вести боротьбу проти Брестського диктату¹⁸.

Сам Закавказький сейм йшов на проголошення незалежності зі змішаним почуттям. Іронічним здавалося, що в незалежності Закавказзя була зацікавлена найперший ворог – Туреччина. Ризик був і в тому, що Закавказзя могло при прямих переговорах з Туреччиною втратити більше, ніж з Брестського миру. 5 березня в сеймі з цього приводу від імені партії Дашнакцутюн «виступив Сімон Врацян, прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Першої Республіки Вірменія, як раз і вказав на те, що Туреччина після проголошення незалежності Закавказзя може не відійти до кордонів 1914 року і не обмежитися вже отриманими за Брестським договором трьома округами»¹⁹. Сепаратистські прагнення виявилися не відразу. Вірменський і грузинський національні з'їзди в листопаді 1917 р. не стояли за відділення від Росії, розуміючи, що Закавказзя може виявитися легкою здобиччю Туреччини. Особливо різко проти відділення від Росії висловлювалася Грузія: грузинський національний з'їзд одностайно проголосував за тези Жорданія проти відділення. 10 березня, на останньому

¹⁷ НІВРР: ящик 17, папка 4. Закавказький сейм. Стенографічний звіт. Сесія перша. Засідання двадцять друге. Тифліс, 9 квітня 1918 р. Промова члена Сейму Д.Є. Оніашвілі з питання про незалежність Закавказзя. С. 3.

¹⁸ Там само, С. 7.

¹⁹ НІВРР: ящик 17, папка 1. Закавказька російська національна рада (ЗРНР), обрана на I з'їзді Російської національної ради 24–31 березня 1918 р.

засіданні сесії Закавказького сейму, присвяченій питанню про незалежність, панувало замішання. «Засідання нічим не скінчилося, – записав очевидець. – Все розійшлися, відчуваючи велику незручність. У справі розбудови закавказьких республік, – пише сучасник, – головну роль зіграли не самі народи цих республік, а ті ворожі Росії держави, які приходили в Закавказзя під час Першої світової війни. До числа таких держав відноситься Туреччина»²⁰.

Закавказзя виявилось в положенні більш скрутному, ніж Росія. Ленін з Брестського миру в основному віддавав території, які все одно не зміг би утримати і контролювати, причому віддавав їх під окупацію німецької армії – більш цивілізованою, менш жорстокою, ніж турецька. Закавказзя могло капітулювати і втратити життєво важливі для країни райони. Але могло спробувати чинити опір турецькій навалі (і ризикувало втратити ще більше територій і розорити населення тих областей, які опинилися б під окупацією турків, або в районах військових дій). Саме ці питання і обговорювалися 11 березня в штабі Кавказького фронту на нараді військових і державних діячів, присвяченому можливості продовження війни з Туреччиною.

Думка військових зводилася до того, що Закавказзя чинити опір не може. Так вважав, зокрема, полковник П.М. Шатілов, генерал-квартирмейстер генерального штабу Кавказького фронту, що повідомляв, що у турків на кавказькому фронті зосереджені три дивізії: 37-ма, 42-га і 11-та. Він не виключав, що «тижні через три турки вийдуть до Батуму або навіть висадять десант на захід від міста, щоб відрізати Батум від решти Закавказзя». З занятим же Батумі турки зможуть діяти в напрямку на Ардаган і погрожувати Карсу, причому «якщо Закавказзя відокремиться від Росії, може бути втрачено Чорноморський флот і тоді буде не виключена блокада Батумі»²¹.

Песимістично був налаштований головнокомандувач військами Кавказького фронту генерал-майор Є.В. Лебединський, який доносив в ті дні в рапорті голові Закавказького комісаріату, що після отримання 10 березня від турок телеграми з пропозицією залишити Батумську і Карську області, Ардаганський округ він, «маючи на увазі висловлений членами уряду намір протівитися цій пропозиції збройною силою», прибув у Батум, щоб на місці оцінити можливості для оборони, і з'ясував, що місто зовсім не готується до турецькій навалі і що «на Приморському напрямку ніяких військових частин» немає²². «Питання оборони кордону Закавказзя від

²⁰ НІWRP: ящик 17, папка 19. Без назви. Машинописна копія. С. 1.

²¹ НІWRP: Колекція Б.І. Ніколаєвського, ящик 17, папка 5. Закавказский сейм. Тифлис, 10–26 лютого (за старим стилем) 1918 р. С. 20, 27.

²² НІWRP: Колекція Б.І. Ніколаєвського, ящик 17, папка 2. Протокол наради з питань, пов'язаних із можливістю продовжити війну з Туреччиною на Кавказькому фронті, ящик 17, папка 2.

наступу турецьких сил, – підкреслив генерал Лебединський, – є абсолютно безнадійним і, у зв'язку з настроєм народних мас в тилу, відсутність єдності у закавказького населення «може мати дуже сумні наслідки».²³

Однак соціал-демократичні діячі, в руках яких перебувало керівництво країни, подібно до революціонерів в Росії вважали, що стан справ в момент революції визначають далеко не тільки перевагою у військовій силі. Закавказькі меншовики пропонували те ж саме, що і меншовики в Росії: встати на шлях організації загальнонародної війни проти загарбників. Н. Жорданія вважав, що необхідно «підняти народний рух», організувати народну міліцію (без обмеження віку), відкликати мирну делегацію, так як вона «діє несприятливо на уяву населення»; Червону гвардію – відправити на фронт, Чорноморський флот – купити, оскільки «флот буде служити тому, хто дасть гроші». Через той же Чорноморський флот Жорданія планував закупити продовольство для Закавказзя, оскільки «матроси погодилися за 400.000 руб. привезти з Севастополя 200.000 пудів зерна»²⁴.

5 квітня на шостому й останньому засіданні мирної конференції в Трапезунді Закавказька делегація погодилася на поступку туркам «всього Ольгинського округу, південній частині Ардаганського, південно-західній частині Карського округу і західній частині Кагизманського округу». У відповідь 6 квітня о 7 годині вечора Туреччина висунула ультиматум: протягом 48 годин Закавказзя мало інформувати турецьку сторону про прийняття умов Брестського договору що стосується Закавказзя частини.

Вранці наступного дня голова Закавказької мирної делегації Чхенкелі телеграфував про ультиматум в Тифліс. 8 квітня «була отримана відповідь уряду з пропозицією максимальних поступок», які, однак, не задовольнили Туреччину. У Тифліс була послана нова телеграма. Термін ультиматуму був продовжений ще на 48 годин, але одночасно з цим, 8 квітня, турецька армія розпочала воєнні дії з метою заволодіння спірними територіями силою. У той же день Закавказький комісаріат послав Чхенкелі в Трапезунд телеграму з вимогою до турків припинити військові дії під загрозою розриву переговорів²⁵.

Чхенкелі вважав, що переговори, власне, вже розірвані, оскільки відступ від «негативного ставлення до Брест-Литовського договору неможливий і марний». Сейм має вирішити, «чи може він силою зброї відстояти Батум, Ардаган і Карс. Якщо не може, то яка його максимальна поступка. Час не терпить». Однак Тифліс мовчав. До 9 години вечора 10 квітня, коли спливав

²³ Там само.

²⁴ Там само. Головнокомандувач військами Кавказького фронту. Управління генерал-квартирмейстера. Оперативне відділення. 7 березня 1918 р. Голові Закавказького комісаріату. Таємно. С. 1, 8.

²⁵ НІWRP: Колекція Б.І. Ніколаєвського, ящик 17, папка 2. Головнокомандувач військами Кавказького фронту. Управління генерал-квартирмейстера. Оперативне відділення. 7 березня 1918 р. Голові Закавказького комісаріату. Таємно. С. 1, 8.

термін ультиматуму, відповіді уряду Закавказзя не було. Тоді Закавказька мирна делегація на свій страх і ризик дала згоду на визнання Закавказзям Брестського мирного договору. Незабаром після цього з Тифліса прийшла, нарешті, довгоочікувана відповідь за підписом Гегечкорі.

Закавказький сейм ухвалив розірвати переговори з Туреччиною. Голові мирної делегації міністру закордонних справ Чхенкелі пропонувалося «на підставі того, що мирної угоди з питання про межі Закавказзя між Туреччиною і Закавказзям не досягнуто», негайно виїхати назад в Тифліс. 14 квітня делегація покинула Трапезунд. За два дні до цього, 12 квітня, командувач турецькими військами в ультимативному порядку зажадав від коменданта Батумі здати місто²⁶.

Рішення розірвати переговори з Туреччиною було прийнято на засіданні сейму 13 квітня. О восьмій годині вечора його відкрив голова сейму Н.С. Чхеїдзе. Першим виступав голова уряду Е.П. Гегечкорі. Він повідомив, що оттоманської уряд наполягає на прийнятті повністю Брест-Литовського договору і не погоджується на зроблені поступки – на поступку Карса і Ардагана з залишенням за Закавказзям Батумі. Гегечкорі вважав, що Закавказзя не може відмовитися від Батумі «як єдиного виходу до моря» і «за неможливості зробити ганебний мир і цим підписати Закавказзя смертний вирок залишається тільки розв'язати питання “силою зброї”, причому “при єднанні всіх народів Кавказу можна розраховувати на перемогу”»²⁷.

Від імені меншовиків за розрив переговорів з Туреччиною і проти визнання Брестського миру виступив Церетелі: «У цій нерівній боротьбі ми можемо впасти, – сказав він, – але наша смерть може розбудити демократію великої Росії і підняти її на боротьбу з німецьким імперіалізмом». Російські меншовики пропонували будити революцію в Німеччині. Грузинські – в Росії. «Ми впевнені, що Туреччина не зупиниться на тих умовах, які вона висуває на підставі Брест-Литовського договору. Вона піде і далі», – вказав Арутюнян, представник фракції Дашнакцутюн, і від імені вірменського населення Закавказзя запропонував відкинути турецька ультиматум²⁸.

За відхилення ультиматуму і умов Брестського договору виступили закавказькі есери. В результаті сейм проголосував за резолюцію, зачитану Жорданія: «Відкликати мирну делегацію з Трапезунда і вважати, що ми знаходимося в стані війни з Туреччиною. [...] Оголосити всю країну на військовому положенні [...] Звернутися до населення з маніфестом». Заздалегідь заготовлений меншовиками, маніфест тут же був затверджений сеймом²⁹.

²⁶ Г.И. Уратадзе. Образование и консолидация... С. 57.

²⁷ НІWRP: ящик 17, папка 7. Доповідь делегації Закавказького сейму щодо ведення переговорів про мир з Туреччиною, л. 1–8.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. Додатки 1–2, 4.

Закавказзя вирішило битися. З військової точки зору це рішення, безумовно, було дуже ризикованим: вже 14 квітня турецькі війська зайняли Батум³⁰. На наступний день уряд звернувся до населення із закликом чинити опір³¹, причому готовий був прийняти для цього допомогу і від більшовиків, і від Антанти. Однак допомога не прийшла. А мирна делегація, що повернулася з Трапезунду, переконала сейм відновити сепаратні переговори. 22 квітня, як перший крок для відновлення мирних переговорів з Туреччиною, була, нарешті, проголошена незалежність Закавказької Федеративної республіки. В той же день уряд Гегечкорі подав у відставку, яка була прийнята сеймом. Новий уряд очолив прихильник підписання Брестського договору А. І. Чхенкелі. 23 квітня уряд заявив Туреччині про визнання Брест-Литовського договору і погодився «негайно відрядити свою делегацію для відновлення переговорів» в Батумі. 28 квітня Туреччина відповіла згодою і призупинила просування своєї армії. Проголошення незалежності Закавказзя призвело до погіршення і без того нелегкого воєнного стану федерації. Багато російських офіцерів, які продовжували вважати себе громадянами Росії, після відділення Закавказзя стали подавати прохання про відставку³².

24 квітня засідання уряду було присвячено військовим питанням. Обговорювалося, зокрема, положення Карса, яке на думку начальника штабу головнокомандуючого військами Кавказького фронту було безнадійно: Карс не міг протриматися і тиждень³³. Правда, думка про військову слабкість Закавказзя поділялося далеко не всіма військовими і політичними діячами.

Коли голова Закавказької мирної делегації і голова нового уряду Чхенкелі заявив в телеграмі, що «Ардаган узятий», а «доля Карса вирішиться на днях», командир корпусу генерал Назарбеков опублікував спростування і вказав, що «туркам нелегко буде взяти цю твердиню, до захисту якої комендантом вживаються всі необхідні заходи». «З часу падіння Ерзерума, – вказував Назарбеков, – боєздатність частин ввіреного мені корпусу помітно зросла, і скоро корпус повинен стати серйозною силою, з якою доведеться рахуватися противнику»³⁴.

Член Закавказького сейму Ю. Ф. Семенов дещо пізніше висловив припущення, що Карс і Батум були здані не з військових, а з політичних міркувань, під тиском тих, хто хотів укласти сепаратний мир з Туреччиною.

³⁰ Г. Уратадзе. Зазнач. праця. С. 57.

³¹ International Institute of Social History (далі – IISH) (Архів Міжнародного інституту соціальної історії в Амстердамі (MICI). Фонд партії соціалістів-революціонерів (ПСР), папка 1918. С. 3.

³² Закавказский сейм. Заседание 31 марта (13 апреля) 1918 г. // Возрождение, 3 (16) апреля 1918 г., № 69. С. 1–2.

³³ Г.И. Уратадзе. Зазнач. праця. С. 64–65, 68.

³⁴ NIWRP: Коллекция Б.И. Николаевского, ящик 17, папка 2. Головнокомандующий войсками Кавказского фронта. Управление генерал-квартирмейстера. Оперативное отделение. 10 (23) апреля 1918 г. Глава Закавказского комиссариата. Секретно. С. 1–2.

«Вірменські частини після відступу від Ерзерума до меж Закавказзя оговталися і представляли достатню бойову силу», писав Семенов. Фортеця Карс була забезпечена «провіантом і бойовим спорядженням» в достатніх кількостях для того, щоб з успіхом відбивати «виснажені, голодні і погано одягнені турецькі війська. В такому ж положенні знаходився Батум з його чудовим озброєнням». У Тифлісі Російська національна рада сформувала невелику піхотну частину і кілька батарей територіальних частин, і ці загони «билися разом з вірменськими частинами генерала Назарбекова» (і залишили Карс, «коли за наказом Чхенкелі ця фортеця була без бою віддана туркам проти волі значної частини Закавказького уряду, якого не проінформували», незважаючи на те, що Назарбеков вважав можливим утриматися³⁵).

26 квітня Закавказький уряд виступив в сеймі з декларацією про свої плани. В цілому політична лінія уряду сеймом була схвалена. У довгій промові Церетелі звинуватив у всіх нещастях Закавказзя більшовиків, які вчинили переворот в Петрограді, що розв'язали громадянську війну і підписали Брестський мир.

У своїй промові Церетелі зазначив: «Ультиматум про визнання Брест-Литовського мирного договору диктувався нам з двох сторін – з боку більшовицької Росії і з боку наступаючої Туреччини. Тільки тому Закавказзю довелося прийняти турецькі вимоги і проголосити свою незалежність»³⁶. 5 травня в Батумі відкрилося засідання мирної конференції, проте турецька делегація заявила, що, поклавши Брестську угоду в основу переговорів, вона залишає за собою право пред'явлення нових територіальних вимог. Конфлікт, який виник через цю вимогу, запропонували врегулювати, як посередники, німці. Німецька місія на чолі з генералом фон Лоссовим прибула для цього в Батумі. Німецьке вторгнення (порівняно до турецького) поставало для Закавказзя найменшим злом. І уряд «вирішив за допомогою Німеччини спробувати уникнути окупації всього Закавказзя турецькими військами»³⁷. За посередництва Німеччини переговори тяглися до 25 травня, але успіхом не увінчалися. Передбачаючи безрезультатність свого посередництва, фон Лоссов відмовився від даної йому місії і покинув Батумі. У той же день Туреччина пред'явила новий ультиматум, давши для відповіді 72 години³⁸. Подальші відтягнення і опір загрожували серйозним кровопролиттям, і Закавказька Федерація, проіснувавши трохи понад місяць, розпалася. Сподіваючись уникнути турецької окупації,

³⁵ Там же.

³⁶ НІWRP: Коллекция Б.И. Николаевского, ящик 17, папка 2. Начальник штаба Главнокомандующего войсками Кавказского фронта (В.А. Левандовский), 12 апреля 1918 г. С. 1–2.

³⁷ Там же.

³⁸ Телеграмма генерала Ф.И. Назарбекова от 30 марта 1918 г. // Возрождение, 3 (16) апреля 1918 г., № 69. С. 2.

Церетелі на засіданні уряду 26 травня заявив про вихід Грузії з федерації і проголошення незалежності³⁹.

Втративши основну свою ланку, сейм о третій годині дня 26 травня оголосив себе розпущеним. Через годину в тому ж залі було відкрито засідання Грузинської національної ради⁴⁰.

З інтервалом в один день, 27 і 28 травня, про незалежність заявили Вірменія і Азербайджан. Тоді ж, 28 травня, Грузія підписала в місті Поті попередній договір з Німеччиною про введення в Грузію німецьких військ. За сприяння Німеччини 4 червня Грузія і Вірменія уклали з Туреччиною «Договір миру і дружби», що, однак, не врятувало Вірменію від навали турецької армії – в тому ж місяці мир був розірваний і військові дії поновилися⁴¹.

Договір, який не ратифікувала жодна зі сторін, так і не набув чинності. Але від турецької окупації Грузія була врятована⁴². Азербайджан миру з Туреччиною не уклав. У Баку накопичилося чимало російських солдатів, там же була зосереджена Каспійська флотилія. Владу в місті взяли більшовики, проте на коаліційній основі, з входженням в Бакинську раду «помірних елементів», в тому числі вірменських національних партій. Останні були налаштовані різко антитурецьки, категорично виступали проти миру з Туреччиною і зіграли велику роль в організації відсічі турецької армії⁴³. Проте турецька небезпека місту все зростала, і в самому кінці липня Бакинська рада 259 голосами проти 236 висловила за запрошення союзників. Посланий англійцями загін з 1100 чоловік не міг істотно змінити положення і протистояти 11-тисячному турецькому війську⁴⁴. Але оскільки проти запрошення англійців виступали більшовики, які дотримувалися, згідно з директивами центру прогерманській орієнтації навіть в липні, їм довелося відсторонитися від влади. Диктатура Бакинської ради була замінена «диктатурою Виконкому і Центрофлоту», яка, однак, не мала сил для організації оборони міста. У серпні Баку був обложений турецькими військами. В ніч з 14 на 15 вересня англійці покинули місто і відійшли в Ензелі. На наступний день в Баку увійшла турецька армія. Вона залишалася в місті до кінця світової війни.

³⁹ НІВРР: АИГ, ящик 17, папка 1.

⁴⁰ Г.И. Уратадзе. Указ. труд. С. 65–68

⁴¹ Г.И. Уратадзе. Указ. труд. С. 69–70.

⁴² Г.И. Уратадзе. Указ. соч. С. 76.

⁴³ Про економічні та військово-політичні інтереси Німеччини в Грузії свідчить одне з донесень Е. Людендорфа від 9 червня 1918 р., з якого випливає, що Німеччина мала намір протистояти в Закавказзі наступальній політиці Туреччини: «Необхідно визнати грузинську державу і захистити її [...] Якщо Грузія стане нашою передовою базою, то можна сподіватися, що кавказька територія поступово буде умироствореною і ми зможемо вивозити звідти сировину, якої так потребуємо». НІВРР: Колекція Б.І. Ніколаєвського, ящик 17, папка 9. Записано Ю.Ф. Семеновим, с. 1–2.

⁴⁴ За іншими відомостями, англійців було до 1500 осіб. Там само, С. 6. У зв'язку з цим, в середині червня 1918 року на Кавказі була оголошена поголовна мобілізація вірмен. Голос Кавказа, № 54, 21 июня 1918 г.

17 листопада англійці уклали перемир'я з Туреччиною, і в Баку, вже вдруге, увійшли англійські війська під командуванням генерала Томсона. Британські частини були також введені в Грузію і Вірменію. Нечисленна, ненав'язлива і короткострокова присутність в Грузії військ Антанти нічим не обтяжила республіку, що затвердила свою незалежність. Однак ця незалежність виявилася короткостроковою. Здобувши перемогу на фронтах громадянської війни в Росії, радянський уряд зробив окупацію Грузії одним із найближчих своїх зовнішньополітичних завдань.

Yurii FELSHTYNSKYI,
Doctor of History (Boston, USA);
Mykhailo STANCHEV,
Doctor of History, Full Professor
(Kharkiv, Ukraine)

GEORGIA ON PROTECTING INDEPENDENCE: FROM THE BREST PEACE TO OCCUPATION BY SOVIET GOVERNMENT

Abstract. Based on documents of the archive of the Hoover Institution on War, Revolution, and Peace at Stanford University and the archives of the International Institute of Social History, as well as on memoirs, the article offers an insight into the coming of the Georgian Mensheviks to power in the country in 1918 and the attempts of the new republic to defend its independence and territorial integrity in the context of the First World War and the Civil War in Soviet Russia. It examines the diplomatic activities of the Georgian government as a part of the Transcaucasian Federal Republic and the protection of their own state interests in the struggle against both Soviet Russia and Turkey. The authors pay special attention to the complicated negotiations in Trebizond in March 1918 with respect to the signing of a peace treaty with Turkey and the organisation of military resistance against the Turkish invasion and the proclamation of the independence of the Democratic Republic of Georgia.

Keywords: Georgia, Bolsheviks, Mensheviks, emigration, Social Democratic Party (of Mensheviks), diplomatic negotiations in Trebizond.